

ANNA BARTNIK

BRAZYLIA JAKO PRZYKŁAD PODEJŚCIA DO ZAGADNIENIA RASY W REGIONIE LATYNOAMERYKAŃSKIM

ABSTRACT. Anna Bartnik, *Brazylia jako przykład podejścia do zagadnienia rasy w regionie latynoamerykańskim* [Race in Latin America. The Case of Brasil], edited by K. Brzechczyn, „Człowiek i Społeczeństwo” vol. XLII: *Modelowanie świata społecznego. Założenia – rekonstrukcje – analizy* [On Modeling of the Social World: Assumptions – Reconstructions – Analysis], Poznań 2016, pp. 257-270, Adam Mickiewicz University Press. ISSN 0239-3271.

Among other Latin American countries, Brazil is unique in many different ways. Considering its territory, it is a regional giant. Brazil's economy and development are an example to follow for many neighboring countries. Its culture is based on Portuguese heritage, on the contrary to the rest of the Hispanic Latin American world. Brazil has also had a different view on race issues. Starting from the first miscegenations, through the *pinturas de castas*, until now, Brazilians have been trying to describe properly the color of their skin. The article describes basic historical and contemporary issues connected with a race problem, that has still been vivid among members of Brazilian society.

Anna Bartnik, Uniwersytet Jagielloński, Instytut Amerykanistyki i Studiów Polonijnych, Rynek Główny 34, 31-010 Kraków, e-mail: anna.bartnik@uj.edu.pl

Regiony świata, w powszechnej świadomości, kojarzone są z różnymi charakterystycznymi cechami, przedmiotami czy zjawiskami. Kiedy myślimy o obszarze latynoamerykańskim, wśród tych skojarzeń pojawiają się takie jak: muzyka, ludność rdzenna, tropiki, dżungla, piłka nożna. Kiedy uwaga koncentruje się na jednym z państw regionu, Brazylii, to symbole tego państwa wydają się oczywiste: kawa, samba, favele, capoeira czy też piłka nożna, której ranga urasta niemal do religii. Brazylia to fascynujący kraj latynoamerykański, który z wielu przyczyn jest odmienny od przecięt-

nego wzorca państwa charakterystycznego dla tego regionu. Ze względu na swoją wielkość terytorialną jest największa w regionie, a piąta w skali świata¹. Swoimi granicami obejmuje niemal połowę powierzchni kontynentu południowoamerykańskiego. Gdyby przyrównać powierzchnię Polski do latynoamerykańskiego „olbrzyma”, to dwudziestosiedmiokrotnie zmieściłaby się w jego granicach. Północna część Brazylii stanowi 42% całego terytorium państwa. Jest to obszar porównywalny do powierzchni Europy Zachodniej. Zamieszkuje go jednak mniej ludzi niż w Nowym Jorku. Dysproporcje w charakterystyce państwa brazylijskiego są widoczne na wielu polach, nie tylko w odniesieniu do dystrybucji ludności.

Brazylia podążała również odmiennym torem historycznym od większości dzisiejszych państw regionu. Ziemie, które utworzyły obecny obszar państwa brazylijskiego, w XVI wieku stały się regionem kolonizacji portugalskiej, w przeciwieństwie do dominującej na kontynencie południowoamerykańskim obecności hiszpańskiej. Dziedzictwo to przetrwało do dnia dzisiejszego pod postacią m.in. odrębności językowej. Brazylia jest jedynym wśród państw latynoskich, gdzie język portugalski jest językiem urzędowym. Także pod względem ustroju politycznego historia przyniosła Brazylii odmienne doświadczenia. W kształtujących się w XIX wieku republikach latynoamerykańskich Cesarstwo Brazylii wyraźnie odróżniało się na tym tle. Monarcha rządził państwem przy udziale parlamentu aż do 1889 r., kiedy w drodze zamachu wprowadzono republikę². Na tle regionu Brazylia wyróżnia się również niezwykle zróżnicowaniem pochodzenia rasowego swoich mieszkańców. Społeczeństwo brazylijskie charakteryzuje mnogość języków, obyczajów i wierzeń, która jest efektem wieloletnich procesów mieszania się białych, czarnych i rdzennych mieszkańców tego kraju. Jednym z widocznych przejawów tego procesu jest kolor skóry Brazylijczyków. Dla jego określenia używają około 130 różnych nazw, wśród których są takie jak: „kawa z mlekiem”, „biała z różowymi przebłyskami”, „prawie czarna” czy określenie, które w wolnym tłumaczeniu brzmi „upieczona”.

Badacze od dawna przywoływali przykład Brazylii w różnych badaniach prowadzonych nad zagadnieniami rasy. W pierwszej połowie XX wieku często te analizy oparte były na porównaniach dychotomicznych. Przywoływały dwa podmioty, Brazylię i USA, jako przykłady różnych relacji wykształconych pomiędzy różnymi mieszkankami rasowymi na obszarach tych państw.

¹ *Brazil, The World Fact Book*, Central Intelligence Agency, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/br.html> [17.04.2013].

² F.H. Cardoso, *Zależność a rozwój w Ameryce Łacińskiej*, Biblioteka Iberyjska, Warszawa 2008, s. 78.

W takiej konstrukcji opozycyjnej Stany Zjednoczone i ich doświadczenia z koegzystencją ras były przykładem negatywnym. Brazylię wskazywano jako obszar wolny od negatywnych doświadczeń na tle rasowym. Za rozwój takiej sytuacji w Brazylii odpowiedzialny był brak rozwiniętej hierarchicznej struktury społecznej opartej na kolorze skóry. Ten brak hierarchii rasowej społeczeństwa brazylijskiego szczególnie mocno akcentowano w latach 40. XX wieku. Donald Pierson pisał:

W Bahia występuje bardzo małe albo w zasadzie żadne uprzedzenie rasowe w znaczeniu, jakie nadawane jest temu zjawisku w Stanach Zjednoczonych. W Brazylii nie istnieją kasty wyodrębnione przez fakt przynależności rasowej, występują jedynie klasy społeczne. Nie znaczy to, iż nie istnieje coś, co mogłoby zostać nazwane jako uprzedzenie, lecz zjawisko to lokuje się w wymiarze klasowej, a nie rasowej struktury społecznej³.

Rasa w zakresie definicyjnym⁴ może być pojmowana dwojako: z jednej strony, jako pojęcie opisywane w kontekście biologicznym, z drugiej, jako pojęcie opisywane w kategoriach społeczno-kulturowych. Te dwa podejścia zdominowały rozwój społeczności mieszkających na terytorium USA i Brazylii. Pierwsze z tych dwóch państw uznaje się za przykład definiowania rasy w kontekście biologicznym. Badacze podkreślają, że podejście takie prowadzi do wytworzenia się separacji pomiędzy poszczególnymi kategoriami rasowymi. Biali, czarni, rdzenni mieszkańcy stanowią w tej koncepcji odrębne zbiorowości połączone system różnych zależności. Budowane w ten sposób więzi oparte są na nierówności, która rodzi sytuacje konfliktowe, w skrajnych przypadkach prowadzące nawet do separowania jednych grup od innych lub izolowania się⁵. Stany Zjednoczone stały się punktem odniesienia dla opisywanych zjawisk ze szczególnym uwzględnieniem praw Jima Crowa, które od schyłku XIX wieku do lat 60. XX wieku zaprowadziły w tym państwie segregację rasową⁶. Zasada „jednej kropli krwi” prowadziła do sytuacji, w których w USA za czarną uznawano osobę, która nawet w odległym stopniu pokrewieństwa posiadała czarnoskórego pradziada⁷. Bez znaczenia

³ T. Paleczny, *Etniczność i rasa w Brazylii*, <http://www.isr.wsmip.uj.edu.pl/document-s/3337228/18fcaa8b-1557-4c4e-81de-a3ec26eabe8c> [13.03.2013].

⁴ Więcej na ten temat: A. Bartnik, *Rasa i kolor w społeczeństwach latynoamerykańskich*, w: J. Knopek, M. Drgas (red.), *Społeczne problemy Ameryki Łacińskiej*, Wyd. Adam Marszałek, Toruń 2012, ss.10-26.

⁵ T. Paleczny, *Etniczność i rasa...*

⁶ L.V. Tischauser, *Jim Crow Laws*, ABC-CLIO, 2012, s. xi.

⁷ F.W. Sweet, *Legal History of the Color Line. The Rise and Triumph of the One-Drop Rule*, Backintyme, Palm Coast, Florida 2005, s. 443; J.F. Davis, *Who is Black? One Nation's*

pozostawał fakt zewnętrznych cech biologicznych sugerujących dominujące białe pochodzenie⁸. Także zjawiska związane ze wzrostem radykalizmu grup o charakterze *black power* uznane zostały za przejaw skutków biologicznego podejścia do rasy w tym państwie.

Brazylia przedstawiała się, w tym zakresie, kontrastowo. W społeczeństwie brazylijskim rasę definiuje się w kontekście społeczno-kulturowym. Tworzące je jednostki klasyfikowane są w oparciu o przynależność warstwowo-klasową, a nie kolor skóry. Powodu takiego podejścia można by szukać w historii rozwoju społeczeństwa brazylijskiego. Czasy przedkolumbijskie charakteryzowała „monorasowość”. Brak odmiennych grup rasowych z logicznego powodu nie wywoływał skutków w postaci powstawania warstw mieszanych. Procesy te zrodziły się wraz z pojawieniem się białego człowieka w świecie latynoamerykańskim. W ślad za Pedro Alvarezem Cabralem, odkrywcą tych ziem, przybyli biali konkwistadorzy, a po nich osadnicy. Do pewnego momentu przybywającymi do Nowego Świata byli głównie mężczyźni i to oni dali początek pierwszym rasowym formom przejściowym. Kontakty przybyszów z miejscowymi zaowocowały pierwotnymi postaciami metysażu. W Brazylii, odmiennie niż w kręgu hiszpańsko-kulturowej kolonizacji Ameryki, przyjęto inną terminologię definiowania Metysów. W tradycji portugalskiej dla potomków Portugalczyków i Indian przyjęto nazwę „mameluco”, „caboclo” lub „caboco”, natomiast terminem „mestiço” (metys) zwykło się określać każdy rodzaj mieszanego pochodzenia (więc również Mulatów i Zambosów)⁹. Wkrótce struktura rasowa zaczęła się wzbogacać o kolejne konfiguracje wywołane napływem ludności czarnoskórej. Liczne transporty taniej siły roboczej przybywały do Brazylii aż do połowy XIX wieku, kiedy wprowadzono zakaz handlu niewolnikami. Oficjalnie niewolnictwo zniesiono jednak dopiero w 1888 r. Tę decyzję Brazylia podjęła jako ostatnie z państw latynoamerykańskich.

Wraz z pojawieniem się na terytorium Brazylii czarnoskórych mieszkańców zmiany w kolorze skóry zaczęły ewoluować już w przynajmniej trzech kierunkach. Z jednej strony dochodziło do mieszania się wewnątrz samej grupy afrykańskiej, też niejednorodnej ze względu na pochodzenie. O duże

---

Definition, PBS Frontline, <http://www.pbs.org/wgbh/pages/frontline/shows/jefferson/mixed/onedrop.html> [13.03. 2013].

⁸ B. Jackson, *Shaking the Family Tree: Blue Bloods, Black Sheep, and Other Obsessions of An Accidental Genealogist*, Simon and Schuster, New York 2010, s. 129.

⁹ C.E. Martin, M. Wasserman, *Latin America and its People*, Pearson Longman, New York 2008, ss. 180-181; A. Oberda-Monkiewicz, *Ameryka Kreolska i Metyska*, w: M.F. Gawrycki red., *Dzieje kultury latynoamerykańskiej*, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa 2009, s. 154.

zróznicowanie niewolników z Afryki zabiegali bowiem sami ich właściciele, zabezpieczając się w ten sposób przed ewentualnością ucieczek czy buntów. Łatwiej było kontrolować grupy, których członkowie mieli problemy z porozumieniem się. Rozdzielano także rodziny. Takie postępowanie również stało się jednym z determinantów bogactwa rasowego w Brazylii.

Warunki, w jakich tworzyły się społeczności latynoamerykańskie, doprowadziły do ukształtowania się odmiennego, niż w innych rejonach świata, definiowania zagadnienia rasy. Podział postrzegany w kategoriach czarny – biały i adekwatne w związku z tym wartościowanie gorszy – lepszy nie stało się udziałem świata latynoskiego. Rasa i kolor traktowane były odrębnie i najlepszym tego przykładem jest Brazylia, gdzie określenie „rasa brazylijska” nie odnosi się do żadnego konkretnego koloru skóry. Obejmuje swą definicją całe spektrum barw skóry spotykanych w państwie brazylijskim. Ameryka Łacińska od samego początku miała problemy z definiowaniem rasy. Europejskie tłumaczenia odmiennego wyglądu rdzennych mieszkańców Nowego Świata zmierzały wprawdzie do uznawania klimatu za główny czynnik sprawczy różnic rasowych na ziemi. Najdalej w swojej koncepcji na temat rasy posunął się Georges Buffon (1707-1788), stwierdzając, że w wymiarze życia jednostki może ona doświadczyć różnych kategorii rasowych, jeżeli tylko poddana zostanie długotrwałemu oddziaływaniu skrajnie odmiennych warunków klimatycznych. Ten francuski filozof, przyrodnik i matematyk posunął się do twierdzenia, że całkowite „wybielenie” Afrykańczyków byłoby możliwe, gdyby przesiedlić ich na północne obszary kuli ziemskiej gdzie jest mniejsza ekspozycja słoneczna. Poddanie odmiennym warunkom klimatycznym miało, jego zdaniem, zmieniać kolor skóry na coraz jaśniejszy, aż do równego ludziom białym¹⁰. Ta XVIII-wieczna koncepcja na temat rasy wygląd fizyczny jednostki uznawała za zmienny i niebędący determinantem przynależności rasowej.

W XIX wieku w świecie latynoamerykańskim pojawiło się nowe określenie – „rasa latynoska” (hiszp. *raza latina*). Miało ono zdystansować latynoamerykańskie stanowisko i podkreślić jego odmiennosc, w szczególności w odniesieniu do podejścia północnoamerykańskiego. Dalszy rozwój koncepcji definiowania rasy w świecie latynoskim zmierzał w kierunku przedstawiania jej przez pryzmat „małych ojczyzn”, najpierw definiowanych w ramach granic państwowych, potem nawet regionów¹¹. To stulecie przyniosło nowe

¹⁰ J.L. Graves, *The Emperor's New Clothes: Biological Theories of Race at the Millennium*, Rutgers University Press, NJ, 2003, s. 40.

¹¹ N.P. Appelbaum, *Race and ethnicity*, w: J. Kinsbruner, E.D. Langer (red.), *Encyclopedia of Latin American History and Culture*, vol. 5, Charles Scribner's Sons, New York 2008, s. 464.

propozycje w badaniach nad rasą, które jednak założyły istotność wyglądu fizycznego jako determinującego klasyfikację rasową. Upowszechnił się również nurt wartościujący, mówiący o wyższości białego koloru skóry nad innymi. Skutkiem tych zmian były narodziny koncepcji „wybielania” społeczeństw latynoamerykańskich. Środkiem prowadzącym do celu miało być m.in. zachęcanie imigrantów europejskich do osiedlania się w państwach latynoskich. Ich mieszanie się z miejscową ludnością miało z biegiem czasu prowadzić do pożądanego „wybielenia” społeczeństw.

W XX wieku w świecie latynoamerykańskim coraz większą popularnością zaczęła się cieszyć idea „demokracji rasowej”. W Brazylii znalazła podatny grunt wśród ludzi, którzy choć o różnorodnym kolorze skóry, chcieli wierzyć, że mieszanie się ras prowadzi do pozytywnych skutków. Rządy Getulio Vargasa stały się platformą budowania idei zrywającej z dotychczasowymi założeniami. Zamiast „wybielania” społeczeństwa zaproponowano Brazylijczykom alternatywę opartą na przekonaniu, że dotychczasowe mieszanie się ras w Brazylii stworzyło naród wolny od konfliktów i wartościowania na tle rasowym. Powstało pojęcie „demokracji rasowej” na określenie nowego wymiaru funkcjonowania społeczeństwa brazylijskiego. Jednym z czołowych orędowników idei mieszania się ras był socjolog i historyk, Gilberto Freyre. Mariusz Malinowski w książce pt. *W poszukiwaniu brazylijskości* mówi, że założenie Freyre’a opierało się na koncepcji, „że istoty Brazylii należy szukać w jej wielowymiarowości i przede wszystkim w przestrzeni, która samoistnie powstawała pomiędzy sprzecznościami i antagonizmami wytwarzanymi przez społeczne kontrasty. Ta przestrzeń stanowiła esencję brazylijskości – jako nieimportowana znikąd, lecz zupełnie własna strategia godzenia wszelkich przeciwieństw. Brazylia nie była żadną ofiarą destabilizacji czy degeneracji wynikającej ze składających się na nią kontrastów. Ona właśnie dzięki nim zyskiwała możliwość uformowania się w naród, społeczeństwo, w którym wzajemnie uzupełniające się antagonizmy stawały się zalążkiem procesu budowania oryginalnej przestrzeni kulturowej”¹². Zdaniem Freyre’a przenikanie się rasy indiańskiej, białej i czarnej miało doprowadzić do powstania nowej metarasy¹³. Był to twór doskonalszy od tworzących go komponentów, gdyż czerpał z nich to, co najlepsze, tworząc nową jakość. Jednakże Freyre, będąc niesłabnącym obrońcą metysażu, podkreślał, że projekt narodowego rozwoju uwarunkowanego eliminowaniem różnic w społeczeństwie brazylijskim jest chybiony, bo zaprzepaszczał to, co w tym społeczeństwie najwartościowsze.

¹² M. Malinowski, *W poszukiwaniu brazylijskości*, CESLA, Warszawa 2011, s. 291.

¹³ E.E. Telles, *Race in another America: the significance of skin color in Brazil*, Princeton University Press, Princeton 2004, s. 83.

Była to odpowiedź na koncepcję Getulio Vargasa dotyczącą „Nowego Państwa” (*Estado Novo*), budowanego w Brazylii w latach 1937-1945 w oparciu o idee nacjonalizacji społeczeństwa brazylijskiego¹⁴. Celem nadrzędnym było zlikwidowanie podziałów społecznych, zerwanie ze strukturami rasowo-kastowymi i zapobieżenie separatyzmowi etnicznym. Konstytucja z 1934 r. stanowiła, że „wszyscy są równi w świetle prawa. Nie powinno być żadnych przywilejów ani różnic z powodu urodzenia, płci, rasy, wykonywanego zawodu, warstwy społecznej, zamożności, religijnych wierzeń czy przekonań politycznych”¹⁵. Również dwie kolejne ustawy, z 1937 i 1946 r., stanowiły, że „wszyscy są równi”. Efektem tak reprezentowanych poglądów było wywołanie przekonania, że Brazylia była krajem wolnym od rasizmu i problemów opartych na wartościowaniu mieszkańców ze względu na ich pochodzenie i kolor skóry. Konsekwencją takiego podejścia stało się zaniechanie w kwestionariuszach spisowych pytania o rasę. Zagadnienie to wcześniej uwzględniono w badaniach cenzusowych z 1872 i 1890 r., a następnie po przerwie powrócono do tematu dopiero w 1940 r.¹⁶ Popularność tego przekonania spowodowała, że kolejne dekady przyniosły wzrost zainteresowania Brazylią jako przedmiotem badań nad zagadnieniami rasowymi. Tym bardziej, że po doświadczeniach II wojny światowej problem rasy stał się jednym z wiodących obszarów, w których powstało wiele nowych pytań i niewiele odpowiedzi. Powszechna Deklaracja Praw Człowieka, UNESCO czy Rada Społeczno-Gospodarcza ONZ stały się jednymi z pierwszych instrumentów międzynarodowych do wytyczania dróg radzenia sobie z problemami o podłożu rasowym. Zważywszy na ówczesne przekonanie o sukcesie odniesionym na tym tle przez Brazylię, uwaga badaczy skierowała się właśnie na to państwo¹⁷. Poprzez analizę społeczeństwa brazylijskiego starano się wypracować model wzorcowy, który mógłby stanowić punkt odniesienia dla innych krajów. Badania przeprowadzone przez zespół międzynarodowych naukowców potwierdziły fakt, że Brazylia była wyjątkowa pod względem podejścia do zagadnienia rasy. Równocześnie zaprzeczyły jednak istnieniu „demokracji rasowej” i braku uprzedzeń w społeczeństwie brazylijskim, wykazując, iż mają one odmienny charakter, oparty

¹⁴ C. Nava, L. Lauerhass (red.), *Brazil in the Making: Facets of National Identity*, Rowman & Littlefield, Lanham Maryland 2006, s. 97.

¹⁵ M. Htun, *From „Racial Democracy” to Affirmative Action: Changing State Policy on Race in Brazil*, „Latin American Research Review” vol. 39, 1/2004, s. 65.

¹⁶ T.E. Skidmore, *Fact And Myth: Discovering A Racial Problem In Brazil*, Working Paper #173, April 1992, Kellogg Institute, <http://kellogg.nd.edu/publications/workingpapers/WPS/173.pdf> [1.05.2013].

¹⁷ M.C. Maio, *UNESCO and the Study of Race Relations in Brazil: Regional or National Issue?*, „Latin American Research Review” vol. 36, 2(2001), s. 119.

nie na kolorze skóry, ale na przynależności warstwowo-klasowej. Historycznie jednak kolor skóry odegrał rolę w kształtowaniu przynależności warstwowej. Dziedzictwo niewolnictwa przyczyniło się do powstania przekonania, że w konkurencji z białymi, czarnoskórzy mieszkańcy Brazylii stoją na gorszej pozycji¹⁸. Wnioski płynące z poczynionych obserwacji stwierdzały, że społeczeństwo brazylijskie doświadczało znacznego rozwarstwienia społecznego i niewielkich możliwości awansu społecznego ciemnoskórych. Zjawiska te, choć z różnym natężeniem, były obecne w skali całego kraju.

Badania nad stratyfikacją i charakterystyką rasową społeczeństwa brazylijskiego utrudnione były przez brak rzetelnych danych. W 1970 r. w przeprowadzonych badaniach cenzusowych z formularza spisowego ponownie usunięto pytanie o rasę¹⁹. Dekadę później tylko na skutek uporczywych apeli środowisk naukowych przywrócono tę kwestię. W 1983 r. w Brazylijskim Instytucie Geografii i Statystyki (IBGE = Instituto Brasileiro de Geografia e Estatística) dokonano analizy danych dostarczonych ze spisu powszechnego. Wnioski potwierdziły istnienie dyskryminacji ludności ciemnoskórej w społeczeństwie brazylijskim²⁰. Co więcej, na podstawie zebranych danych zakwestionowano popularną od połowy lat 50. teorię, że „pieniądze wybielały”. Według niej dla zamożnych ciemnoskórych Brazylijczyków łatwiej osiągalne było członkostwo w wyższych warstwach społecznych niż dla analogicznych rasowo, ale uboższych obywateli Brazylii.

Pod wpływem nowych ustaleń zawartych w publikowanych raportach, rzeczywistość brazylijska zaczęła się zmieniać. Równocześnie z dociekaniami naukowców, którzy próbowali odpowiedzieć na wiele pytań zrodzonych w zakresie badań nad rasą na obszarze Brazylii, pod koniec lat 70. XX wieku zaczęły coraz mocniej uaktywniać się różne grupy afrobrazylijskie. Ich członkowie na wiele sposobów starali się upowszechnić ideę mówiącą o micie brazylijskiej demokracji rasowej. Opierając się na nowych argumentach bazujących na naukowych badaniach oraz korzystając z chylących się ku upadkowi rządów wojskowych, aktywiści próbowali działać. Nie udało im się jednak uzyskać szerokiego poparcia w społeczności ciemnoskórych mieszkańców Brazylii. Wśród elit politycznych postrzegani zaś byli jako marna namiastka ruchu praw obywatelskich z USA, a w bardziej skrajnych przypadkach określano ich „rasistami”.

---

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ B. Reiter, G.L. Mitchell, *The New Politics of Race in Brazil*, w: B. Reiter, G.L. Mitchell (red.), *Brazil's New Racial Politics*, Lynne Rienner Publishers, Boulder, CO, USA, 2010, s. 4.

²⁰ T.E. Skidmore, *Fact And Myth...*

W zakresie prawodawstwa związanego z problemami rasowymi w historii Brazylii dwie daty stały się symboliczne. W 1888 r. Brazylia zniosła niewolnictwo na swoim obszarze, a wiek później w konstytucji z 1988 r. zakazano rasizmu²¹. Wraz z wejściem na drogę demokratyzacji zmieniło się podejście do problemu stosunków między rasami. Od negowania istnienia rasizmu w społeczeństwie brazylijskim do afirmowania rasy i wielokulturowości. Symbolicznym przejawem wkroczenia na nową drogę było utworzenie Fundacji Kulturalnej Palmares²². Zmiany obejmowały wszystkie szczeble władzy federacji brazylijskiej. Projektem przedstawianym na szczeblu federalnym towarzyszyły inicjatywy stanowe. Legislatura Rio de Janeiro uchwaliła zakaz dyskryminacji w budynkach użyteczności publicznej. Sao Paulo zainaugurował działanie nowej agencji stanowej Rady dla Uczestnictwa i Rozwoju Czarnej Społeczności²³. Następujące po sobie zmiany nie dotyczyły jednak zasadniczego jądra problemu. Nie-biali mieszkańcy Brazylii nadal pozostawali na samym dole drabiny społecznej. Zepchnięci do szeregów obywateli drugiej kategorii w społeczności, w której dominującą rolę odgrywała mniejszościowa grupa białych.

Badacze problemu podkreślają, że punktem zwrotnym w podejściu brazylijskiego państwa do zagadnienia rasy stała się prezydentura Fernando Henrique Cardoso (1995-2003)²⁴. Z wykształcenia był socjologiem, który problemami dotyczącymi rasy zajmował się już u progu swojej kariery naukowej. Ubiegając się o reelekcję i zabiegając o głosy czarnoskórych wyborców, prezydent Cardoso podkreślał, że on też „jedną nogą jest w kuchni”²⁵. Było to eufemistyczne określenie czarnoskórego pochodzenia, nawiązujące do typowych zajęć niewolników, jakimi była np. służba w majątkach białych właścicieli ziemskich. U schyłku XX wieku w Brazylii nastał bowiem czas afirmowania rasy i wyrównywania szans ciemnoskórych. Instytucje państwowe rozpoczęły wdrażanie programów akcji afirmatywnych. Zainicjowano system kwot, by zwiększyć partycypację czarnoskórych w środowiskach dotąd zdominowanych przez białych. Jako jedne z pierwszych nową politykę zaczęły realizować m.in. ministerstwo rolnictwa, sąd konstytucyjny, ministerstwo sprawiedliwości,

---

²¹ Konstytucja Federacyjnej Republiki Brazylii (1988), http://www.wipo.int/wipolex/en/text.jsp?file_id=218270 [1.05.2013].

²² Palmares to najdłużej istniejąca *quilombo*, osada zbiegłych niewolników z czasów poprzedzających zniesienie niewolnictwa. M. Htun, *From „Racial Democracy”...*, s. 67.

²³ J.M. Rahier, *Black Social Movements in Latin America: From Monocultural Mestizaje to Multiculturalism*, Palgrave Macmillan, Basingstoke 2012, s. 203.

²⁴ M. Htun, *From „Racial Democracy”...*, s. 67.

²⁵ E.E. Telles, *Race in another America...*, s. 264.

wprowadzając kwoty zarezerwowane dla czarnoskórych pracowników. Tym samym torem podążyły działania władz lokalnych. Jednym z głównych problemów powiązanych z rasizmem był poziom wykształcenia ciemnoskórych mieszkańców Brazylii. Dane pochodzące z badań, tradycyjnie potwierdzały niskie liczby w kategoriach liczby czarnoskórych dzieci uczęszczających do szkoły. Wysoki był również odsetek uczniów porzucających szkoły. W nurcie nowego myślenia na temat wyrównywania szans kolorowych Brazylijczyków znalazły się więc również uczelnie. W 2002 r. stanowy Uniwersytet w Bahii, stanie, gdzie mieszka największa na terytorium Brazylii populacja Afrobrazylijczyków, ogłosił, że 40% oferowanych studentom miejsc będzie przeznaczona dla ciemnoskórych²⁶. Do tego czasu bowiem czarnoskórzy studenci stanowili zaledwie 3% ogółu studiujących w tym stanie²⁷. W dyskursie o wartości rozwiązań afirmatywnych pojawiło się zasadnicze pytanie: jak określić, kto jest czarnoskóry? Jak uniknąć wypaczenia idei programów akcji afirmatywnej, jeśli przyjęte kryterium oceny oparte zostało na samoidentyfikacji. Jak reagować w sytuacjach, w których np. starający się o pracę, z wyglądu klasyczny przedstawiciel rasy białej, twierdzi, że jego babka była mieszanego pochodzenia, co uprawnia go do skorzystania z programu²⁸. Pomimo kontrowersji podnoszonych przez przeciwników kwot, kolejny prezydent Luiz Inacio Lula da Silva ogłosił zamiar kontynuowania polityki budowania równości rasowej w społeczeństwie brazylijskim opartej na kwotach. Przeciwnicy idei akcji afirmatywnej podnieśli m.in. zarzut niekonstytucyjności takiego rozwiązania. Ich zdaniem kwoty łamały podstawową zasadę równości wszystkich Brazylijczyków. W kwietniu 2013 r. sąd najwyższy orzekł jednak, że polityka afirmatywna nie stoi w sprzeczności z konstytucyjną zasadą równości. Od 2006 r., kiedy dyskusja o słuszności preferencyjnego traktowania obywateli ze względu na kolor skóry podzieliła społeczeństwo na dwa przeciwne obozy²⁹, upłynęło kilka lat, w czasie których szala poparcia zaczęła przechylać się na stronę zwolenników akcji afirmatywnej. W 2013 r. przeciwko nowym

²⁶ M. Htun, *From „Racial Democracy” ...*, s. 72.

²⁷ M. Osava, *Bill Would Reserve Quotas For Blacks, Indigenous Students*, Inter Press Service News Agency, 1.03.2006, <http://www.ipsnews.net/2006/03/education-brazil-bill-would-reserve-quotas-for-blacks-indigenous-students/> [27.12.2014].

²⁸ E.E. Telles, *Race in another America...*, s. 264.

²⁹ Miało to związek z przedstawieniem w Senacie projektu ustawy rozszerzającej dotychczasową politykę afirmacyjną. Przeciwko takim planom opowiedzieli się niektórzy akademicy, prawnicy i ludzie kultury. Wystosowali do parlamentarzystów manifest zatytułowany *Równe prawa dla wszystkich w demokratycznej republice*, nawołując do zawetowania projektu. Kilka dni później w parlamencie przedstawiono *Manifest w obronie prawa*. Pod dokumentem podpisało się 330 intelektualistów oraz przedstawicieli ruchu praw czarnoskórych. Za:

projektom afirmatywnym głosował już tylko jeden reprezentant izby niższej. Badania opinii publicznej potwierdzały, że około dwie trzecie Brazylijczyków popierało system preferencji rasowych przy rekrutacji na uczelniach³⁰. Dzisiaj o słuszności akcji afirmatywnej przekonana jest znaczna część społeczeństwa brazylijskiego. Nadal jednak wypowiedzi na forach internetowych pokazują, że zgody i jedności w tym temacie nie będzie. Przynajmniej tak długo, jak nie zostanie zreformowany system edukacji w Brazylii. Pojawiające się w dyskusjach zarzuty mówią o nietrafności promowania uczniów słabszych ze względu na kolor skóry – uczniów, którzy nierówności doświadczają już w pierwszych latach swojej edukacji. Ze względu na ubóstwo trudno im konkurować z zamożniejszymi białymi rówieśnikami, np. w dostępie do wielu dodatkowych (płatnych) możliwości rozszerzania wiedzy. Tym samym już na starcie studiowania mają mniejsze szanse na odniesienie sukcesu, bo są gorzej wykształceni. Z drugiej strony argumenty te są podważane przez dane mówiące o tym, że „afirmatywni” studenci opuszczają mniej zajęć, bardziej intensywnie przykładają się do nauki itd., starając się jak najpełniej wykorzystać daną im szansę na lepsze życie w przyszłości³¹.

Współcześnie społeczeństwo brazylijskie utrzymało swój mieszany rasowo i etnicznie charakter. Nie udało się wytworzyć metarasy, podobnie jak nie udało się uniknąć wielu problemów o charakterze rasowym. Wynikają one m.in. z faktu przyjęcia zasady samoidentyfikacji w określaniu pochodzenia rasowego. Tym samym od wolnego wyboru każdego Brazylijczyka zależy to, czy określi się on w kategoriach przynależności do białych, czarnych czy mieszanych. Wielu Mulatów pochodzących np. z Ameryki Południowej czy z Karaibów, którzy w swoich ojczyznach uważani byli za białych, twierdziło, że dopiero po przybyciu do USA usłyszeli, iż są czarni³². Brazylia, pomimo swego czasu popularnej i szczytnej idei demokracji rasowej, nie ustrzegła się problemów z rasizmem. Mimo że prawo zabraniało jakiegokolwiek dyskryminacji na tle rasowym, wartościowanie na podstawie koloru skóry obecne jest w wielu dziedzinach życia. Określenie „dobry wygląd”, jaki trzeba mieć, np. starając się o pracę, jest równoznaczny z eliminacją ciemnoskórych kandydatów. „Dobry wygląd” w Brazylii oznacza bowiem jasny odcień skóry

---

M. Osava, *Race Quotas- Accused of Racism*, Inter Press Service News Agency, 26.07.2006, <http://www.ipsnews.net/2006/07/brazil-race-quotas-accused-of-racism/> [27.12.20014].

³⁰ *Affirmative Action in Brazil. Slavery's Legacy*, The Economist, 26.04.2013, <http://www.economist.com/blogs/americasview/2013/04/affirmative-action-brazil> [27.12.2014].

³¹ *Ibidem*.

³² P. Winn, *Americas: the Changing Face of Latin America and Caribbean*, University of California Press, Berkeley 2006, s. 291.

i proste włosy. Jednostkowe podejście do definiowania rasy w połączeniu z akcją afirmatywną wykształciło również problem płynności przynależności rasowej. W badaniach przeprowadzonych na Uniwersytecie Brazylijskim zauważono, że nie były rzadkością przypadki, w których osoby uważające się za białe, zaczynały identyfikować siebie jako mieszanego pochodzenia, by skorzystać z preferencyjnego traktowania podczas przyjęcia na uniwersytet. Część z tych osób po kilku latach powróciła do swojej białej tożsamości³³.

Brazylijczycy przyznają, że ich społeczeństwo ma problem z rasizmem, ale równocześnie zapewniają, że w wymiarze jednostkowym ich samych to nie dotyczy i rasistami nie są. Według badań przeprowadzonych na uniwersytecie w Sao Paulo, 97% ankietowanych deklarowało, że nie ma żadnych uprzedzeń rasowych. Równocześnie 98% przyznawało, że w najbliższym otoczeniu styka się z ludźmi przejawiającymi postawy rasistowskie³⁴. Rasizm brazylijski bywa paradoksalny, ale wciąż żywy. Benedita da Silva – ciemnoskóra brazylijska parlamentarzystka, przytaczała szereg sytuacji, których była uczestniczką, a które potwierdziły problem. Przed laty, kiedy została pierwszą czarnoskórą członkinią parlamentu, nie chciano jej wpuścić do windy dla deputowanych, bo w ocenie windziarza było niemożliwe, by czarna Brazylijka mogła być parlamentarzystką. Wspominała również sytuacje, w których poruszając się wraz z mężem samochodem, niemal nagminnie byli zatrzymywani przez policję, bo czarni w dobrym samochodzie, na dodatek na rejestracjach parlamentarnych, w Brazylii kojarzeni byli jednoznacznie – złodzieje. Takich sytuacji w społeczeństwie brazylijskim jest wiele³⁵. Kolor zależny jest od wielu czynników, wśród których biologia nie ma wielkiego znaczenia, a priorytety wskazują na zamożność i pozycję społeczną jako czynniki klasyfikujące przynależność rasową, zgodnie z powiedzeniem Brazylijczyków: „Bogaty czarny jest biały, biedny biały staje się czarnym”.

Badania przeprowadzone przez Brazylijski Instytut Geografii i Statystyki w 2011 r. rzucają nowe światło na kierunek, w jakim podąża społeczeństwo brazylijskie. Badacze zauważyli, że po raz pierwszy tak znaczna grupa Brazylijczyków (21%) pominęła klasyczne kategorie przynależności rasowej (za białych uważało się 49%, czarnych – 10%, mieszanych – 13%, żółtych – 1,5%, Indian – 0,4%) i wybrała neutralną kategorię „ciemny” (moreno). Wyniki z przeprowadzonego sondażu opublikowała jedna z największych gazet w kraju z komentarzem: „to wspaniała wiadomość, bo to określenie »ciemnoskóry«

³³ *Affirmative Action in Brazil...*

³⁴ M. Stasiński, *Brazylijczycy rezygnują z rasy*, „Gazeta Wyborcza” z 3.08.2011 r., <http://www.wysokieobcasy.pl/wysokie-obcasy/2029020,96856,10055035.html> [27.12.2014].

³⁵ P. Winn, *Americas: the Changing Face...*, s. 314.

jest neutralne i afirmatywne, nie niesie skojarzeń »zaangażowanych ideologicznie«, za to opisuje tożsamość mieszaną, typowo brazylijską”³⁶.

Literatura

- Affirmative Action in Brazil. Slavery's Legacy.* The Economist. 26.04.2013. <http://www.economist.com/blogs/americasview/2013/04/affirmative-action-brazil> [27.12.2014].
- Appelbaum N.P., *Race and ethnicity*, w: J. Kinsbruner, E.D. Langer (red.), *Encyclopedia of Latin American History and Culture*, vol. 5, Charles Scribner's Sons, New York 2008.
- Bartnik A., *Rasa i kolor w społeczeństwach latynoamerykańskich*, w: J. Knopek, M. Drgas (red.), *Społeczne problemy Ameryki Łacińskiej*, Wyd. Adam Marszałek, Toruń 2012.
- Brazil, The World Fact Book*, Central Intelligence Agency, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/br.html> [17.04.2013].
- Cardoso F.H., *Zależność a rozwój w Ameryce Łacińskiej*, Biblioteka Iberyjska, Warszawa 2008.
- Davis J.F. *Who is Black? One Nation's Definition.* PBS Frontline. <http://www.pbs.org/wgbh/pages/frontline/shows/jefferson/mixed/onedrop.html> [13.03.2013].
- Graves J.L., *The Emperor's New Clothes: Biological Theories of Race at the Millenium*, Rutgers University Press, NJ, 2003.
- Htun M., *From „Racial Democracy” to Affirmative Action: Changing State Policy on Race in Brazil*, „Latin American Research Review” vol. 39, 1/2004.
- Jackson B., *Shaking the Family Tree: Blue Bloods, Black Sheep, and Other Obsessions of An Accidental Genealogist*, Simon and Schuster, New York 2010.
- Konstytucja Federacyjnej Republiki Brazylii (1988r.). http://www.wipo.int/wipolex/en/text.jsp?file_id=218270 [1.05.2013].
- Maio M.C. *UNESCO and the Study of Race Relations in Brazil: Regional or National Issue?*, „Latin American Research Review” vol. 36, 2/2001.
- Malinowski M., *W poszukiwaniu brazylijskości*, CESLA, Warszawa 2011.
- Martin C.E., Wasserman M., *Latin America and its People*, Pearson Longman, New York 2008.
- Nava C., Lauerhass L. (red.), *Brazil in the Making: Facets of National Identity*, Rowman & Littlefield, Lanham, Maryland 2006.
- Oberda-Monkiewicz A., *Ameryka Kreolska i Metyska*, w: M.F. Gawrycki (red.), *Dzieje kultury latynoamerykańskiej*, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa 2009.
- Osava M., *Bill Would Reserve Quotas For Blacks, Indigenous Students.* Inter Press Service News Agency, 01.03.2006, <http://www.ipsnews.net/2006/03/education-brazil-bill-would-reserve-quotas-for-blacks-indigenous-students/> [27.12.2014].
- Osava M., *Race Quotas- Accused of Racism*, Inter Press Service News Agency, 26.07.2006, <http://www.ipsnews.net/2006/07/brazil-race-quotas-accused-of-racism/> [27.12.2014].
- Paleczny T., *Etniczność i rasa w Brazylii.* <http://www.isr.wsmip.uj.edu.pl/documents/3337228/18fcaa8b-1557-4c4e-81de-a3ec26eabe8c> [13.03.2013].

³⁶ M. Stasiński, *Brazylijczycy rezygnują z rasy...*

- Rahier J.M., *Black Social Movements in Latin America: From Monocultural Mestizaje to Multiculturalism*, Palgrave Macmillan, Basingstoke 2012.
- Reiter B., Mitchell G.L., *The New Politics of Race in Brazil*. W: (ed.) B. Reiter, G. L. Mitchell. *Brazil's New Racial Politics*. Lynne Rienner Publishers. Boulder, CO, USA 2010.
- Skidmore T.E., *Fact And Myth: Discovering A Racial Problem In Brazil*. Working Paper #173. April 1992. Kellogg Institute. <http://kellogg.nd.edu/publications/workingpapers/WPS/173.pdf>.
- Stasiński M., *Brazylijczycy rezygnują z rasy*, „Gazeta Wyborcza” z 3.08.2011 r., <http://www.wysokieobcasy.pl/wysokie-obcasy/2029020,96856,10055035.html> [27.12.2014].
- Sweet F.W., *Legal History of the Color Line. The Rise and Triumph of the One-Drop Rule*, Backintyme, Palm Coast, Florida 2005.
- Telles E.E., *Race in another America: the significance of skin color in Brazil*, Princeton University Press, Princeton 2004.
- Tischauser L.V., *Jim Crow Laws*, ABC-CLIO 2012.
- Winn P., *Americas: the Changing Face of Latin America and Caribbean*. University of California Press, Berkely 2006.